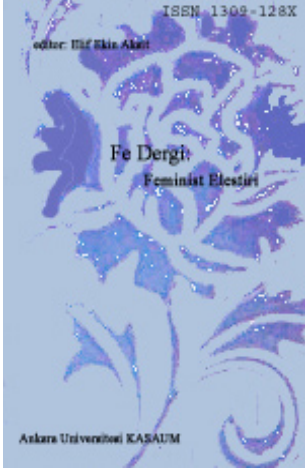

Yayınlayan: Ankara Üniversitesi KASAUM
Adres: Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Cebeci 06590 Ankara

Fe Dergi: Feminist Eleştiri 9, Sayı 2
Erişim bilgileri, makale sunumu ve ayrıntılar için:
<http://cins.ankara.edu.tr/>

Adalet, Kapsayıcılık ve Eğitimde Hakkaniyetli Fırsat Eşitliği

Raşit Çelik

Çevrimiçi yayına başlama tarihi: 27 Aralık 2017

DOI:10.1501/Fe0001_0000000185

Bu makaleyi alıntılanmak için: Raşit Çelik "**Adalet, Kapsayıcılık ve Eğitimde Hakkaniyetli Fırsat Eşitliği**" *Fe Dergi* 9, no. 2 (2017), 17-29.

URL: http://cins.ankara.edu.tr/18_2.pdf

Bu eser akademik faaliyetlerde ve referans verilerek kullanılabilir. Hiçbir şekilde izin alınmaksızın çoğaltılamaz.

Adalet, Kapsayıcılık ve Eğitimde Hakkaniyetli Fırsat Eşitliği

Raşit Çelik *

Kapsayıcılık kavramı toplumsal adalet tartışmalarında önemli bir yere sahiptir. Kapsayıcı bir toplum oluşturma hedefi bu tartışmaların merkezi konuları arasındadır. Bu doğrultuda bedensel özellikler, cinsiyet ya da herhangi başka bir nedene dayanmaksızın herkesi kapsayıcı bir eğitim anlayışı, kapsayıcı toplum oluşturma hedefinin önemli bir unsuru olarak görülür. Bu ideal bağlamında, bu çalışma öncelikle çağdaş siyaset felsefesinde son derece etkili olan hakkaniyet olarak adalet teorisi ve kabiliyetler yaklaşımı çerçevesinde kapsayıcılık ve kapsayıcı eğitim kavramlarını inceliyor. Ardından, yine bu çerçevede eğitimde hakkaniyetli fırsat eşitliği düşüncesi üzerine bir tartışma sunuyor.

Anahtar Kelimeler: Kapsayıcı Eğitim, Adalet, Eşitlik, Kabiliyetler Yaklaşımı, Amartya Sen.

Justice, Inclusiveness and Fair Equality of Opportunity in Education

Inclusiveness is an important concept in the discussions concerning social justice. The idea of an inclusive society has a central place in these discussions. An inclusive education without excluding anyone based on physical features, gender or any other reasons is considered a powerful instrument in achieving an inclusive society. In this study, the concepts of inclusiveness and inclusive education are examined based on the theory of justice as fairness and capabilities approach. Then the study provides a discussion on the idea of fair equality of opportunity in education.

Keywords: Inclusive Education, Justice, Equality, Capabilities Approach, Amartya Sen.

Giriş

Kapsayıcılık kavramı toplum ve siyaset teorisi içerisinde kabaca son otuz yıldır önemle ele alınan tartışma konularından biridir (Terzi 2014). Bu kavram özellikle, toplumun uç noktalarında yaşayan bireylerin ve grupların toplumca kapsanması amacıyla izlenecek müdahalelere yönelik tartışmalarda şekillenmiştir (Sen 2000, Terzi 2014). Eğitimde kapsayıcılık tartışmaları ise eğitim olanağı bulamamış ya da çeşitli nedenlerle eğitim olanaklarından mahrum kalmış çocukların da bu olanaklardan yararlanmalarına yönelik görüşleri gerekçelendirmeye çalışan tartışmalar içerisinde ön plana çıkmıştır. Özellikle engelli ya da özel ihtiyaçları olan çocukların da formal eğitim kurumları ve eğitim süreçlerinde kapsanması gerektiğine yönelik görüşler kapsayıcı eğitime dair tartışmaların odağında yer almıştır. Bugün kapsayıcı eğitim tartışmaları, bireyler arasındaki öğrenme becerilerindeki çeşitlilikten, cinsiyet temelli eşitsizliğe, toplumsal ve kültürel farklılıklara kadar birçok konuyu dikkate alan daha geniş bir alana sahiptir.

Bunun önemli nedenlerinden biri uluslararası kuruluşların kapsayıcı eğitim anlayışını eğitim politikaları tartışmalarında merkezi bir konuma almasıdır. Böylece bu bakış açısına verilen önem giderek artmıştır. Örneğin, UNESCO 1990ların başından bu yana herkes için eğitim anlayışını destekleyecek eğitim politikaları geliştirmeyi ve sürdürmeyi amaçlamaktadır. Herkes için eğitim hareketi çocuk, genç ve yetişkinlerin tümünü kapsayacak şekilde kalite odaklı bir eğitim anlayışı oluşturmayı esas almaktadır. Yetişkin okuryazarlığını yüksek ve çocuk öncesi eğitimi yaygın hale getirmek, zorunlu temel eğitimi herkese ücretsiz olarak sunmak ve cinsiyetler arasındaki eğitimsel farklılığı gidermek, hem gençlerin hem de yetişkinlerin öğrenme ve yaşam becerileri geliştirmelerini destekleyen kalite odaklı bir eğitim anlayışı geliştirmek bu hareketin genel hedeflerini oluşturmaktadır (UNESCO 1994, 2009, 2011). Bu hedefler kapsayıcılık kavramı ve kapsayıcı eğitim anlayışı çerçevesinde şekillenmiş hedeflerdir. Bunlar hem bireysel olarak eşit eğitim olanaklarından herkesin

* Yrd. Doç. Dr. , Karadeniz Teknik Üniversitesi, Eğitim Bilimleri

yararlanmasını gerçekleştirmeye yönelik, hem de toplumsal olarak çağın gereklerini karşılayan kapsayıcı bir refah toplumunu oluşturmaya yönelik hedeflerdir. Aslında kapsayıcılığın yalnızca eğitim alanında değil, aynı zamanda uzun vadede toplumsal düzeyde ulaşılacak istenen bir hedef olduğu, herkes için eğitim hareketinin ilk yıllarından bu yana vurgulanmaktadır. Örneğin UNESCO (1994) tüm hükümetleri eğitim sistemlerini kapsayıcı hale getirmeyi öncelikli politikalar arasına almaya davet ettiği ve herkes için eğitim hareketinin en önemli dokümanlarından biri olan Salamanca Bildirisi'nde, kapsayıcılık odaklı okulların toplumdaki dışlayıcı davranışlarla mücadelede ve kapsayıcı bir toplum oluşturmada en etkili araçlar olduğunu açıkça vurgulamıştır.

Tabii ki, geçen süreç içerisinde kapsayıcı eğitim tartışmaları hem teoride hem de uygulamada birçok yönüyle detaylıca tartışılmıştır. Bu bakımdan, eğitim politikalarında kapsayıcılığın merkezi bir bakış açısı olarak yer alması gerektiğini savunan argümanlar dayanakları ve gerekçeleri bakımından oldukça çeşitlilik göstermektedir. Örneğin etik ve sosyo-politik argümanlar demokrasi, eşitlik ve haklar gibi kavramlar üzerinde tartışarak gerekçe üretirken, epistemolojik ve ontolojik argümanlar engellilik ve farklılık gibi kavramları sorgulayarak gerekçelerini oluştururlar (Reindal 2010). Bu düşünsel çeşitlilik içerisinde kapsayıcı eğitimle ilgili hem teoriye hem de uygulamaya dönük çıkarımları sürekli yeniden ve daha geniş bir çerçevede ele alma yönünde bir ilerleme görülmektedir (Terzi 2014).

Bununla beraber, kapsayıcı eğitimin tanımını tek bir kalıba sığdırmak oldukça zordur. Westwood (2013) tarafından vurgulandığı gibi, kapsayıcı eğitimin kimi tanımları oldukça dar kimi tanımları ise son derece geniş bir çerçeveye sahiptir. Örneğin kimi görüşler kapsayıcı eğitimi engellilik ve özel eğitim kavramlarına odaklanarak engelli çocukların diğer çocuklarla birlikte eğitim süreçlerine katılmaları gerektiği çerçevesinde tanımlarken, kimi görüşler ise öğrencilerin bireysel özellikleri ve farklılıkları bağlamında çeşitlilik kavramına odaklanarak kapsayıcı eğitimin öğrencilerin farklı ihtiyaçlarına cevap verebilen bir yaklaşım olması gerektiği çerçevesinde tanımlar (Westwood 2013). Fakat yine de kapsayıcı eğitim genel bir bakışla, özellikle eğitim felsefesi açısından, şöyle tanımlanabilir: Kapsayıcı eğitim öğrenme becerileri, bedensel ya da zihinsel engel durumları, cinsiyet, sosyo-ekonomik ya da kültürel kimlikleri gibi hiçbir ayırım unsuru nedeniyle dışlanmaksızın tüm öğrencilerin hem zorunlu temel eğitim hem de daha ileri eğitim süreçlerinde ihtiyaçları ve hedefleri doğrultusunda kişisel gelişimlerini sağlayabilecekleri eğitim olanaklarından eşit şekilde yararlanabilmeleri gerektiğini temel prensip olarak benimseyen bir eğitim yaklaşımıdır.

Belirtildiği gibi, kapsayıcı eğitim nihai olarak kapsayıcı toplum oluşturmaya hedeflemektedir. Bu hedef bazı güncel toplumsal problemlerin üstesinden gelmenin de bir yolu olarak görülmektedir. Örneğin toplumsal dışlama, ayrımcılık, ötekileştirme, yoksulluk ve eşitsizlik gibi derin sorunlara yol açan bazı güncel toplumsal problemler kapsayıcı toplum ve kapsayıcı eğitim tartışmalarına verilen önem artırmaktadır. Özellikle günümüzde birçok farklılığı ve çeşitliliği barındırmaları bakımından çoğulcu yapıya sahip olan demokratik toplumlarda adaleti gerçekleştirme sorununa odaklı teoriler için bu problem alanları öncelikli önem taşımaktadır. Böyle bir çeşitlilik içerisinde herkese karşı adil ve eşit olacak demokratik kurumların hangi adalet prensiplerine göre işlemesi gerektiği sorusu, demokratik toplumların istikrarlı şekilde sürdürülebilmesine yönelik tartışmalar açısından son derece önem taşımaktadır. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan demokrasilerde adil bir düzenin sağlanması ve istikrarlı şekilde sürdürülmesine katkı sağlayacak en önemli kurumlardan biri eğitim olarak görüldüğü için, adalet teorileri ve bu teorilerin eğitimsel çıkarımları demokratik teori içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda kapsayıcılık tartışmaları hem adalet teorileri hem de eğitim yaklaşımları açısından önem taşımaktadır.

Buraya kadar kapsayıcılık ve kapsayıcı eğitimle ilgili aktarılanlar, kapsayıcılık kavramının hem toplum ve siyaset felsefesi hem de eğitim felsefesi açısından oldukça önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Adalet teorileri ve bu teorilerden hareketle şekillenmiş eğitim yaklaşımları demokratik toplum ideallerinin gerçekleştirilmesi yönünde önemli çıkarımlar yapılmasına olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın devam eden kısımlarında ilk olarak John Rawls'un hakkaniyet olarak adalet teorisi ile Amartya Sen'in kabiliyetler yaklaşımı¹ birbiriyle ilişkili olarak ele alınacaktır. Ardından, eğitimin bu yaklaşım için önemi hem bireysel hem de toplumsal açıdan ve özellikle eşitlik ve adalet kavramları odağında incelenecektir. Sonra, bu yaklaşım çerçevesinde kapsayıcı eğitimle ilgili bazı görüşlere yer verilecek ve kapsayıcı eğitimin adil bir toplum açısından önemine değinilecektir. Son olarak, eğitimde kapsayıcılık ve fırsat eşitliği kavramları hakkaniyet olarak adalet teorisi ve kabiliyetler yaklaşımı çerçevesinde tartışılarak eğitimde hakkaniyetli fırsat eşitliği üzerine bazı çıkarımlarla çalışma tamamlanacaktır.

Hakkaniyet Olarak Adalet ve Kabiliyetler

John Rawls *A Theory of Justice* (1971) ve *Political Liberalism* (1993) adlı eserleriyle toplum ve siyaset felsefesi alanına önemli katkılar yapmıştır. İlk eseriyle, adalet konusunda çalışan düşünürlerin değinmeden geçemeyeceği kadar etkili bir teoriyi, hakkaniyet olarak adalet teorisini alana kazandırmıştır. Adı geçen ikinci eserle ise hem siyasal liberalizm olarak adlandırılan bir bakış açısını detaylı bir şekilde ortaya koyarken hem de hakkaniyet olarak adalet teorisini bu bakış açısı içerisinde yeniden ele almıştır. Rawls hakkaniyet olarak adalet teorisini uzun zaman boyunca hakim görüş olarak süregelen geleneksel bakış açılarına, özellikle faydacı² bakış açısına bir eleştiri ve karşıt bir görüş olarak geliştirmiştir. Kısaca Rawls, faydacılık gibi herhangi bir kapsamlı doktrine bağlı olarak oluşturulmuş bir adalet teorisinin bu doktrini benimsemeyenlere karşı en nihayetinde kaçınılmaz olarak baskıcı bir hale geleceğini ileri sürerek, bir adalet teorisinin her hangi bir kapsamlı doktrine bağlı olmaksızın yalnızca siyasal alan içerisinde kalarak gerekçelendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.³ Aksi halde Rawls'a (1993) göre bir düzeni adil ve istikrarlı şekilde sürdürmek olası görünmemektedir.

Rawls bu nedenle ilk olarak 1971 yılında bir bütün olarak sunduğu adalet teorisindeki içsel bir problemden hareketle 1980lerde geliştirmeye başladığı siyasal liberal yaklaşıma dayanarak, hakkaniyet olarak adalet teorisini siyasal liberal bakış açısıyla oluşturulabilecek örnek bir adalet teorisi olarak yeniden sunmuştur (Rawls 1985, 1993, 2001). Hakkaniyet olarak adalet teorisinin ana prensipleri şöyledir: (1) Her bir birey tüm temel özgürlüklere eşit erişim hakkına sahiptir ve bu hak herkes için aynı şekilde güvence altındadır. (2) Toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler (a) hakkaniyetli fırsat eşitliği altında herkese açık olan makam ve mevkilere bağlı olmalıdır ve (b) bu eşitsizlikler toplumun en az avantajlı üyelerinin azami yararına olacak şekilde ortaya çıkmalıdır. Rawls'a göre bu iki prensipten birincisi her zaman önce gelir. Başka bir ifadeyle, bireylerin temel özgürlükler üzerindeki eşitliğini tehlikeye atacak hiçbir eşitsizlik gerekçelendirilemez. İkinci prensip içerisindeki maddeler arasında da benzer bir öncelik durumu vardır. Buna göre, makam ve mevkilerin sağladığı toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler ancak ve ancak bu makam ve mevkilere erişimin hakkaniyetli fırsat eşitliği altında herkese açık olması durumunda kabul edilebilir ve ortaya çıkan eşitsizlikler en az avantajlıların yararına yönelik olmalıdır. Fakat en az avantajlıların yararına olduğunda bile, makam ve mevkiler hakkaniyetli fırsat eşitliği göz ardı edilerek dağıtılamaz.

Rawls'un hakkaniyet olarak adalet teorisi aslında dağıtımcı bir adalet teorisidir ve kaynakların adil dağıtımına odaklanır. Bununla beraber, bireylerin temel özgürlüklerden eşit şekilde yararlanabiliyor olmalarını hiçbir prensibe dayanarak feda etmez. Başka bir ifadeyle, örneğin faydacılıkta olduğu gibi maksimum sayıda insanın maksimum faydasına olmasını prensip olarak herhangi bir sonuç uğruna bazı özgürlüklerin, hakların ya da eşitliklerin feda edilmesinin adil olacağını savunmaz. Aksine, hakkaniyet olarak adalet teorisi özünde eşitlikçi bir adalet teorisidir. Ekonomik ya da toplumsal eşitsizliklerin gerekçelendirilebilmesi için öncelikle ortaya çıkacak olan eşitsizliklerin hiçbir kimsenin temel özgürlükler üzerindeki eşitliğini tehlikeye atmadığı ve ardından bu eşitsizliklerin toplumun en az avantajlı üyelerinin yararına olacağı apaçık olarak gösterilmelidir.

Kısaca Rawls bir toplumu oluşturan tüm bireylerin vatandaşlık hakları, özgürlükleri ve toplumsal refahları bakımından adil ve istikrarlı bir demokratik düzen içerisinde yaşayabilmelerini sağlayacak olan adalet prensiplerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bir diğer önemli isim olan Amartya Sen, Rawls'un teorisinden hareketle adalet tartışmaları içerisinde önemli bir yeri olan başka bir noktaya dikkat çekmiştir. Rawls gibi Sen de adaleti ve toplumsal refahı fayda, gelir ya da benzeri kriterlerle ölçmeye çalışan yaklaşımlara bir tepki olarak yeni bir yaklaşım geliştirmiştir. Sen'i Rawls'tan ayıran temel fark, adaleti sağlayacak olan prensiplerin hangileri olduğu sorusuyla değil bunun odağının ne olması gerektiği sorusuyla yola çıkmasıdır.⁴ *Equality of What* (Sen 1980) başlıklı çalışmasıyla yeni bir bakış açısını ortaya koymuş ve devam eden yıllarda ekonomi ve felsefe alanlarında oldukça etkili olacak bir yaklaşımın temelini atmıştır.

Sen'in kavramlarının karmaşık olduğu ileri sürülse de (Cohen 1993), kendine özgü bir dili olan bu yaklaşımın ana argümanını ortaya koymak için bazı temel kavramlara bakmak yardımcı olacaktır. İnsanların iyi bir yaşam anlayışı doğrultusunda, ya da başka bir ifadeyle yaşamaya değer gördükleri bir hayat görüşü içerisinde, olmak ya da yapmak istedikleri sayısız durum ve eylem vardır. Sen'in (1999) ifadesiyle, bu yapılar ve oluşlar birlikte işleyişler olarak adlandırılır. Başka bir ifadeyle işleyişler kavramı yürümek, düşünmek, mutlu olmak, eğitilmiş olmak, sağlıklı olmak, seyahat etmek, okumak gibi basit ya da karmaşık olan sayısız yapış ve oluşu kapsamaktadır. Fakat Sen'in odağında işleyişlerden başka bir şey vardır, çünkü Sen insanların belirli işleyişleri ne kadar gerçekleştirdiklerine bakarak refahın ölçülemeyeceğini savunur. Sen açısından insanların

refah seviyesi, işleyişleri gerçekleştirebilme olanaklarıyla doğrudan ilişkilidir. Çünkü Sen'e göre refahı faydaya ya da insanların neye ne kadar sahip olunduğuna bakarak değil, insanların neler yapabilme olanaklarına sahip olduğuna bakarak ölçmek gerekmektedir. Bu nedenle, Sen'e (1980, 1999) göre adaleti ve toplumsal refahı değerlendirebilmek için işleyişlerin arkasındaki gerçek olanaklara, işleyişleri gerçekleştirebilme özgürlüklerine bakmak gerekir. Kısaca Sen'in kabiliyetler yaklaşımı, işleyişleri fiili olarak gerçekleştirebilmeyi kabil, yani olanaklı kılan gerçek özgürlükleri adalet ve refah değerlendirmelerinin esas unsuru olarak görür. Kabiliyetler yaklaşımı diliyle işleyişler fiili yapıları ve oluşları, kabiliyetler ise bu işleyişleri olanaklı kılan efektif özgürlükleri ifade eder.

Bu bakımdan kabiliyetler bireylerin sahip oldukları en temel özgürlüklerdir. Çünkü bireylerin işleyişleri fiili olarak gerçekleştirebilme olanaklarına, yani kabiliyetlere sahip olmaları, aslında kabiliyetlerin olası kıldığı sayısız işleyiş arasından kendilerince değerli gördükleri iyi bir yaşam anlayışına bağlı işleyişleri seçme ve gerçekleştirme özgürlüğüdür. Tabii ki, insanların benimsedikleri doktrinler, iyi yaşam anlayışları ve tarzları dikkate alındığında sayısız bir çeşitlilik olduğu görülecektir. Bu bakımdan Robeyns'in (2006) belirttiği gibi, kabiliyetler yaklaşımı toplumsal düzenlemelerin, politikaların ve bireysel refahın değerlendirilmesi ve ölçülmesi için geliştirilmiş çok geniş bir normatif çerçevedir. Fakat aynı zamanda kabiliyetler yaklaşımı, refah değerlendirmelerini fayda prensibi gibi belirli kriterlere göre ortaya koyan yaklaşımlarla karşılaştırıldığında son derece karmaşık bir yaklaşımdır. Adaletin esas unsuru olması beklenen kabiliyetlerin böyle bir çeşitlilik altında nasıl belirleneceği ve buna göre bir refah değerlendirmesinin nasıl yapılacağı önemli bir problem durumu oluşturur. Kısaca, bu derece geniş bir kabiliyetler çerçevesi içerisinde hangi kabiliyetlerin adalet ve refahın ölçütü olarak işlev görebileceği ya da temel bir kabiliyetler listesi yapılıp yapılamayacağı gibi sorular ortaya çıkar.

Her ne kadar Sen bu sorulara cevaben temel bir kabiliyetler listesi yapmayı uygun görmeyerek bunu demokratik süreçler içerisinde ortaya çıkan kamusal akla bırakmış olsa da, bu yaklaşımı felsefe alanında önemli bir yere taşıyan Martha Nussbaum bir toplumun adil bir düzene sahip olduğunu gösterebileceğini ileri sürdüğü temel bir kabiliyetler listesi oluşturmuştur. Nussbaum (2000) yaşam hakkı, bedensel bütünlük, çevre üzerindeki siyasi ve maddi hakimiyet gibi on temel kabiliyetten oluşan bir liste yapmıştır.⁵ Bu temel kabiliyetler listesi adil bir toplum için minimum seviyeyi belirleyen bir listedir. Başka bir ifadeyle, bu liste bir eşik görevi görür ve eğer bir toplum bu listenin her hangi bir maddesinde yetersizlik gösterirse o toplumun adil bir toplum olduğunu iddia etmek oldukça zorlaşır (Nussbaum 2000). Aslında Nussbaum'un yapmak istediği, Rawls'un geliştirdiği siyasal liberal teori çerçevesinde ortaya koyulabilecek bir adalet teorisinin prensiplerini belirlerken hangi kabiliyetlere dikkat edilmesi gerektiği sorusuna cevap vermektir. Böylece Rawls'un yapmak istediği gibi birbirinden farklı ve çok çeşitli kapsamlı doktrinlerce desteklenebilecek adalet prensipleri oluşturularak çoğulcu bir demokrasinin adil ve istikrarlı bir düzen olarak sürdürülebilmesi sağlanabilecektir (Nussbaum 2000; Brighouse 2016).

Kabiliyetler ve Eğitim

Buraya kadar, hem hakkaniyet olarak adalet teorisinin hem de kabiliyetler yaklaşımının özünde kapsayıcı bir bakış açısı taşıdığı söylenebilir. Her ikisi de adalet ve eşitlik temelinde toplumun tüm bireylerini dikkate alarak, öncelikle herkesin en temel haklardan ve olanaklardan toplumun eşit üyeleri olarak eşit şekilde yararlanabilmelerini savunmaktadır. Öyleyse bu bağlamda kabiliyetler ile eğitimin nasıl bir ilişkisi vardır? Kabiliyetler yaklaşımı eğitimi ne derece önemli görmektedir? Bu soruların cevabını verebilmek için birkaç önemli argümana değinmek yeterli olacaktır. Fakat öncelikle belirtmek gerekir ki, Sen kabiliyetler yaklaşımını geliştirirken hem bireysel, hem toplumsal, hem de ülkeler arası refah değerlendirmelerinde ortaya çıkan önemli bir eksikliğe dikkat çekmiştir. Refahın ve gelişmişliğin yalnızca gayrisafi milli hasıla, maddi kazanç ya da gelir gibi bir temelde değerlendirilmesi, Sen'e (1980, 1999) göre birçok insanı değer göz ardı edilmesi demektir. Yukarıda vurgulandığı gibi kabiliyetler yaklaşımı açısından eşitlik, her bir bireyin kendi iyi anlayışı doğrultusunda değerli bulduğu işleyişleri gerçekleştirebilmesinin efektif olanaklarına sahip olması anlamına gelir. Bu bakımdan ele alındığında bireylerin refahı, değerli gördükleri bir yaşamı gerçekleştirip sürdürebiliyor olmaları temelinde ölçülebilecek bir durumdur. Bu nedenle Sen'e (1999) göre toplumsal düzenlemelerin ne derece adil olduğu ve bir toplumun refah ve gelişmişlik seviyesi bireylerin iyi bir yaşam sürebilmelerinin efektif olanaklarına göre değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle, kabiliyetlere göre değerlendirilmelidir.⁶

O halde, kabiliyetler yaklaşımının eğitime bakış açısını ortaya koyabilmek için, eğitimin iyi bir yaşam anlayışı oluşturma ve sürdürebilme becerisi üzerindeki etkisini tartışmak uygun olacaktır. Bunu ortaya koyabilmenin bir yolu, öncelikle eğitimden mahrum kaldığında ortaya çıkabilecek durumu ya da nelerden

mahrum kalındığını hem bireysel hem de toplumsal düzeyde düşünmektir. Sen'in (1992) vurguladığı gibi, insanlar elde edemeyeceklerine inandıkları şeyleri zamanla arzulamamayı öğrendikleri için bu mahrumiyetlerini ortadan kaldıracak değişiklikler uğruna güçlü şekilde çabalamamayı da öğrenirler ve böylece aşırı mahrumiyetlere bile katlanmaya devam edebilirler. Örneğin, bir kadın (A) yaşadığı toplum ona yalnızca ev hanımı olma olanağı sunduğu için ev hanımı oluyor, hayatı boyunca hiçbir eğitim olanağından yararlanamıyor, başka herhangi bir meslek edinmeyi arzu etmiyor, ve bu durum A için gayet normal görünüyor olabilir. Başka bir toplumda yaşayan bir diğer kadın (B) ise tüm eğitim olanaklarından yararlanabiliyor, birçok meslek arasında kendisine uygun gördüğü bir mesleği tercih edebiliyor, kendince değerli bulduğu bir yaşamı sürdürebiliyor, ve bu durum B için gayet normal görünüyor olabilir. Bununla beraber, bu farklı tecrübeler sonucunda A gibi B'nin de ev hanımı olmayı tercih etmesi tabii ki olanaklıdır. Fakat buradaki fark, A'nın çevresel zorunluluk altında bu tercihe yönelmesi ve bu sonuçla mutlu olmayı öğrenmesi, B'nin ise kendince değerli gördüğü bir yaşam anlayışı içerisinde bu tercihi yapabilme olanağına sahip olması ve bu tercihinin kendince anlamlı sebeplere dayandırarak gerçekleştirip sürdürebilmesidir. Fakat B'nin yaşadığı toplumda bu tercih tek ve zorunlu bir tercih değildir ve kadınlar kendilerince değerli gördükleri bir yaşam anlayışı doğrultusunda farklı sonuçları gerçekleştirebilme olanaklarına, yani kabiliyetlerine sahiptir. Bu durumda A'nın üyesi olduğu toplumun aksine, B'nin üyesi olduğu toplumun kadınların da her alanında efektif şekilde yer alabilmelerine, kapsanmalarına olanak tanıyan bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bunun ötesinde, en temel beceriler olan okuma-yazma ve basit matematiksel işlemlerden mahrum olmak bile bir kimsenin topluma efektif şekilde katılımına önemli derecede olumsuz etki yapabilecekken, daha ileri eğitimsel bilgi ve beceriler bireylerin toplumdaki sosyo-ekonomik yerlerini belirleyecek önemli etkenler arasında yer almaktadır. Bu nedenle eğitim en basitiyle bireysel refaha yaptığı katkı bakımından değer taşımaktadır ve herkes eğitim hakkından eşit şekilde yararlanabilmelidir. Bu bağlamda eğitim topluma tam anlamıyla katılabilmeyi ve toplumda efektif şekilde yer alabilmeyi ya da kapsanmayı sağlayacak olan işleyişleri gerçekleştirebilme becerilerini kazandırması bakımından temel bir kabiliyet olarak tanımlanabilir. Bu nedenle Sen eğitimi refahın esas göstergeleri arasında görür ve eğitimden mahrum bırakılmanın temel bir dezavantaj durumu yarattığını düşünür. Dolayısıyla, eğitim hakkından mahrum kalmak hem bireysel hem de toplumsal düzeyde birçok işleyişi gerçekleştirebilme olanağından, özgürlüğünden, yani birçok kabiliyetten mahrum kalmaktır.

Buradan hareketle, bireylerin toplumsal olanaklardan yararlanabilmesi ve toplumun efektif katılımcıları olabilmeleri de temel bir hak olarak görülmelidir ve herkes bu haktan eşit şekilde yararlanabilmelidir. Terzi'nin (2014) vurguladığı gibi, bireylerin topluma efektif olarak katılımları ekonomik, politik ve demokratik birçok işleyişi içerdiğinden toplumda eşit vatandaşlar olarak yer alabilmeleri için bu tür işleyişleri gerçekleştirebilecek becerileri geliştirmiş olmaları bir gerekliliktir. Bu becerilerin geliştirilebilmesi ise alınan eğitimle doğrudan ilişkilidir. Bu bakımdan eğitimden mahrum kalmak bireylerin sadece kendilerince anlamlı ve değerli bir yaşam sürmelerine değil aynı zamanda yaşadıkları toplumun eşit katılımcıları olarak yer almalarına da olumsuz etki yapacaktır. Yukarıdaki örnek bu bakımdan ele alındığında, A her ne kadar içinde bulunduğu durumdan ve toplumsal konumundan mutlu görünse bile, aslında birçok işleyişi gerçekleştirebilme kabiliyetinden mahrum kaldığı ve aksi halde kendisine açık olabilecek bireysel ve toplumsal diğer olasılıkların farkında olamadığı için Sen'in vurguladığı gibi yalnızca içinde bulunduğu çevresel koşullara uyum sağlamaktadır. Dahası, zamanında eğitim yoluyla geliştirebilecek olduğu bazı temel becerilerden mahrum bırakılmış olması nedeniyle, A'nın bazı toplumsal olanakları ya da kabiliyetleri işleyişlere çevirebilecek en temel becerileri kazanması artık pek olası değildir. Dolayısıyla A birçok toplumsal haktan yararlanmaktan ve bireysel refahı sağlayacak işleyişlerden mahrum bırakılmıştır ve bu durum kabiliyetler yaklaşımı açısından temel bir adaletsizlik olarak tanımlanacaktır.

Aslında bir toplumun eşit üyeleri olmak o toplumun olanaklarından eşit şekilde yararlanabiliyor olmak ve cinsiyet, bedensel engel ya da başka bir nedene dayandırılarak herhangi bir ayrımcılığa ya da dışlanmaya maruz kalmıyor olmak anlamına da gelmektedir. Bu bağlamda, bir birey eğitim hakkından herhangi bir nedenle mahrum bırakılması o toplumun eşit bir bireyi olamadığı anlamına da gelecektir. Yukarıda değinildiği gibi eğer bir toplumun adil ve demokratik düzeninin istikrarlı bir şekilde sürdürülebilmesi o toplumun her bir üyesini eşit şekilde kapsamasını gerektiriyor ise, o halde cinsiyet, bedensel engel, ya da herhangi bir temele dayandırılarak ortaya çıkacak her türlü ayrımcılık ve dışlama o toplumun adil olmadığı ve bireylerinin eşit görülmediği sonucunu doğuracaktır. Başka bir ifadeyle öncelikle her bir bireyin eğitim sistemi içerisinde eşit şekilde kapsanması ve kendilerince değerli gördükleri ve anlamlı buldukları bir yaşamı sürdürebilecek becerileri eğitimsel olanaklardan yararlanarak geliştirebilmeleri eşit vatandaşlar olmalarının bir gerekliliğidir. Dahası,

bireylerin toplumsal işleyişleri gerçekleştirebilecekleri ve efektif katılımcılar olarak toplumda yer alabilecekleri temel becerileri geliştirebilecek eğitimsel olanaklardan da eşit şekilde yararlanabilmeleri, eşit vatandaşlar olmalarının bir gerekliliğidir.

Kısaca, bir toplumun refah seviyesi ve ne derece adil bir düzene sahip olduğu, kabiliyetler yaklaşımına göre öncelikle bu unsurların değerlendirilmesiyle ortaya koyulabilir. Bireylerin toplumsal olanaklardan eşit şekilde yararlanabilme becerilerini geliştirebilecekleri bir eğitim anlayışı kabiliyetler yaklaşımının özüdür. Adil bir toplumsal yapı içerisinde eğitim hem bireylerin değerli bir yaşam anlayışı oluşturabilme ve sürdürülebilir becerileri geliştirme fırsatları sunması bakımından özünde kendinden değer taşırken, hem de bireylerin çeşitli şekillerde toplumun efektif katılımcıları olabilmelerinin yolunu açması ve böylece toplumsal düzene katkı yapması bakımından toplumsal değer taşımaktadır. Bu bağlamda eğitim, bireysel ve toplumsal olarak çeşitli işleyişleri gerçekleştirebilmenin efektif olanaklarını sunan temel bir kabiliyettir ve daha karmaşık işleyişleri gerçekleştirebilmenin zorunlu bir ön koşuludur. Bu nedenle eğitim kabiliyetler yaklaşımı açısından tüm kabiliyetlerin temelinde yer almaktadır.

Kabiliyetler ve Kapsayıcılık

O halde kapsayıcı eğitim ile kabiliyetler yaklaşımının öngördüğü gibi bir eğitim anlayışı arasında nasıl bir bağ kurulabilir? Kabiliyetler yaklaşımı nasıl bir kapsayıcılık anlayışını eğitimle ilişkilendirebilir? Bu sorulara verilebilecek bir cevap Lorella Terzi'nin kabiliyetler yaklaşımı temelli eğitim tartışmalarına bakılarak örneklenebilir. Terzi (2008) kabiliyetler yaklaşımı çerçevesinde özellikle engellilik ve özel eğitimsel ihtiyaçlar kavramlarına odaklanarak eğitimde eşitlik ve adalet konusunda önemli argümanlar sunmuştur. Özellikle engelli öğrencilerin eğitiminin özel okullarda mı yoksa birleştirilmiş sınıflarda mı olması gerektiği gibi tartışmaların ötesine geçerek, kabiliyetler yaklaşımı çerçevesinde engelliliğin nasıl kavramlaştırılacağını ve engelli öğrenciler için nasıl adil bir eğitim anlayışının sunulacağını felsefi temelleriyle ele almıştır (Terzi 2005a, 2005b, 2007, 2008).

Kabiliyetler yaklaşımına dayanarak, Terzi (2007) toplumsal kurumların insanların işleyiş kabiliyetlerini eşitlemeye yönelik şekilde düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Eşitlik kavramını, hiç kimsenin fiziksel ya da mental herhangi bir engel durumu nedeniyle temel kabiliyetler seviyesinin altında kalmaması anlamında kullanmaktadır. Terzi (2007) buna bağlı olarak Nussbaum'un temel kabiliyetler listesi gibi, temel bir eğitimsel işleyişler görüşü geliştirmiştir. Fakat Terzi'nin (2008) belirttiği eğitimsel işleyişler adil bir toplumu nitelendirecek olan genel bir kabiliyetler listesi değil, böyle bir toplumda oluşturulması beklenen temel bir eğitimsel işleyişler listesi şeklindedir. Buna göre her bir birey (1) okuma-yazma ve temel matematik bilgisine, (2) bilimsel kavrayış becerisine, (3) toplumsal bütünlük ve katılım algısına, (4) odaklanabilme, bir konuya dikkat verebilme ve bir görevi tamamlayabilme gibi temel öğrenme işlevlerine ve (5) akıl yürütebilme, sorgulayabilme ve kendi düşünce ve davranışlarına yönelik yansıtmacı düşünebilme becerilerine sahip olmalıdır (Terzi 2008). Terzi'ye göre bu temel eğitimsel işleyişler Nussbaum'un yaklaşımında olduğu gibi bir eşik seviyesi gibidir. Eğer engelli bireylerin eğitiminde diğer çocukların eğitimindeki gibi bu temel eğitimsel işleyişler gerçekleştirilemiyorsa ya da bu eşik altında kalıyorsa, o toplumda adil ve eşitlikçi bir eğitim anlayışı olduğundan söz etmek oldukça zor olacaktır (2008).

Terzi'nin temel eğitimsel işleyişlerin eşitlenmesi gerektiğine yönelik görüşü aslında şu temel argümanlara dayanmaktadır. Bir yandan eğitim insanların refahını belirleyen önemli bir unsurdur. Aynı zamanda çocukların toplumda efektif şekilde yer alabilmek için gerekli işleyişleri gerçekleştirebilmeleri açısından da asli bir görevi vardır. Bu bakımdan temel eğitimsel işleyişlerin insanlara eşit olmayan şekilde sunulması, insanların temel toplumsal işleyişler bakımından eşit olmayan konumlarda yer almalarına yol açacaktır. Dolayısıyla bu durumda adil şekilde işlemeyen bir toplumsal düzen oluşacaktır. Diğer yandan ise eğitim insanların temel özgürlükleriyle doğrudan ilişkili bir kabiliyettir. Bireyler kendilerince değerli ve anlamlı buldukları iyi bir yaşam anlayışı oluşturabilme ve bu anlayış doğrultusunda bir yaşamı sürdürebilme bakımından da eşit özgürlüklere sahip olmalıdır. Bunun en önemli nedeni, Sen'in kabiliyetler yaklaşımının ana argümanlarında vurguladığı gibi, insanların refahının kendi iyi anlayışları doğrultusunda bir yaşam sürdürebilmeleriyle doğrudan ilişkili olmasıdır. Temel eğitimsel işleyişler çocukların gelecek tercihleri ve sürdürebilecekleri yaşantılar üzerinde önemli derecede belirleyici bir etkiye sahip olduğu için, temel eğitimsel işleyişlerin tüm çocuklara eşit şekilde sunulması gerekmektedir. Kısaca Terzi (2007, 2008) bu argümanlar doğrultusunda, adil bir toplumda temel eğitimsel işleyişlerin diğer çocuklar gibi engelli çocukların temel eğitimi için de bir eşik olarak görülmesi gerektiğini savunur.

Tabii ki, Nussbaum'un genel kabiliyetler listesini oluştururken karşılaştığına benzer şekilde Terzi de temel eğitimsel işleyişleri oluştururken önemli bir problem durumuyla karşılaşır. Sayısız eğitimsel işleyiş arasında hangileri temel bir kriter oluşturacak işleyişler olarak görülebilecek ve neden bu işleyişler temel işleyişler olarak nitelendirilebilecektir? Aslında Terzi'nin argümanları en temelinde toplumda eşit şekilde yer alabilme ve topluma eşit şekilde katılabilmenin değeri üzerine kuruludur. Bu nedenle yukarıda sıralanan temel eğitimsel işleyişler aslında toplumda eşitler olarak ya da eşit katılımcılar olarak yer alabilmenin gereklerini sağlayacak olan, bunun için gerekli işleyişleri gerçekleştirebilmeye olanak sağlayacak olan asli ön koşullardır (Terzi 2007, 2008).

Buradan hareketle, aynı argümanlara dayanarak kabiliyetler yaklaşımının kapsayıcılığa yönelik bakışıyla ilgili şöyle bir sonuca varmak olasıdır. Adil ve kapsayıcı bir toplum olmanın öncelikli gereklerinden biri tüm bireylerin eğitim fırsatlarından eşit şekilde yararlanabildiğini ve temel eğitimsel işleyişleri gerçekleştirebildiğini garanti etmektir. Bunun en önemli nedeni, bireysel refahın sağlamamasını ve topluma efektif şekilde katılımı gerçekleştirecek olan tüm işleyişlerin en temelinde eğitimsel olanaklarla kazanılan temel becerilere dayanmasıdır. Başka bir ifadeyle, tüm kabiliyetlerin temelinde eğitim yer almaktadır ve eğitim yoluyla kazanılan temel beceriler daha ileri bireysel ve toplumsal işleyişlerin gerçekleştirilmesi için ön koşul niteliğindedir. Bu nedenle kapsayıcı bir toplum olarak fiziksel engel, cinsiyet ya da herhangi bir gereğe dayandırılmaksızın tüm bireylerin toplumsal düzen içerisinde efektif şekilde kapsanmasını sağlamak için öncelikle eğitim sistemi içerisinde tüm bireylerin kapsanması gerekmektedir. Tabii ki bunu sağlarken öncelikle temel eğitimden neler beklendiği ve toplumsal olarak hangi hedefleri içerdiği açık ortaya koyulmalıdır. Bu bağlamda adil bir toplumda eğitimde fırsat eşitliğinin neden, nasıl ve hangi temel eğitimsel işleyişlerle ortaya koyulabileceği burada kabiliyetler yaklaşımı çerçevesinde tartışıldığı gibi açıkça ve nedenleriyle gösterilmelidir.

Eğitimde Hakkaniyetli Fırsat Eşitliği

Buraya kadar yürütülen tartışmalar ışığında, hiçbir bireyin toplumsal katılım için gerekli olan herhangi bir toplumsal işleyiş gerçekleştiremediği nedeniyle toplumun efektif bir katılımcısı olmaktan mahrum bırakılmaması gerektiği sonucuna varılabilir. Böyle bir dışlayıcı durumun ortaya çıkmasını engelleyecek olan şey, bir toplumun bireylerine sunduğu temel eğitimle doğrudan ilişkilidir. Giriş kısmında değinildiği gibi, kapsayıcı bir toplum oluşturabilmenin en etkili yollarından biri kapsayıcı bir eğitim oluşturmaktır. Eğer adil bir toplumdan hiçbir üyesini dışlanma ya da ayrımcılık temelinde toplumsal alanın dışında bırakılması bekleniyorsa, o halde kapsayıcı bir toplum olabilmenin gereklerini yerine getirecek unsurları öncelikli önem sırasına alması gerekecektir. Yine değinildiği gibi, eğer kapsayıcı bir toplum olmanın bir gereği kapsayıcı bir eğitim anlayışı geliştirmek ve uygulamak ise, o halde hangi temellere dayanarak ve nasıl bir bakış açısıyla kapsayıcı bir eğitim oluşturulacağı sorusu da öncelikli olarak üzerinde durulması gereken asli bir toplumsal problem olarak görülmelidir.

Yukarıda değinildiği gibi, Sen de Rawls gibi fayda ya da gelir temelli adalet anlayışlarına bir tepki olarak farklı bir bakış açısı sunmuştur. Aynı zamanda Rawls'un adalet teorisinde yaptığı gibi adaletin prensiplerini belirlemeyle değil, bu gibi prensiplerin belirlenmesinde odaklanılması gerekenlerin neler olduğuyla ilgilenmiştir. Nussbaum kabiliyetler yaklaşımını Rawlsçu bir temele dayandırarak adil bir toplumda adaletin prensiplerini belirlerken odaklanılabilecek temel kabiliyetleri ortaya koymuştur. Hepsi için ortak nokta, tüm bireylerin demokratik bir yapı içerisinde ve kendi iyi anlayışları doğrultusunda eşit vatandaşlar olarak var olabilecekleri adil bir toplumsal düzen arayışıdır.

Şüphesiz, böyle bir düzen aynı zamanda adil bir eğitim sistemini de düşünmeyi gerektirmektedir. Vurgulandığı gibi, eğitim kabiliyetler yaklaşımı için merkezi bir yere sahiptir, çünkü bireylerin bir toplumun eşit üyeleri olmalarını ve daha karmaşık toplumsal kabiliyetlerden yararlanmalarını sağlayacak olan en temel kabiliyettir.⁷ Bu nedenle eğitimin her bir birey için eşit şekilde yararlanılabilir temel bir kabiliyet olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, her bireyin temel eğitimde kapsanmasını sağlayan ve her bireyin en azından temel eğitimsel işleyişleri gerçekleştirebileceğini garanti altına alan bir bakış açısının benimsenmesi adil bir toplum olmanın gereğidir. Bu bağlamda eğitimsel eşitlik kavramı, herkesin en temel eğitimsel işleyişleri gerçekleştirerek en temel kabiliyetlerden yararlanabilme becerilerini geliştirebildiği bir eşitlik anlayışıyla ilişkilidir. Bu nedenle eğitimsel eşitlik ne eşit girdiler, ne eşit çıktılar, ne de aynı eğitim programlarına tabi olmak anlamındadır. Kabiliyetler yaklaşımı çerçevesinde eğitimsel eşitlik, Terzi'nin (2014)

vurguladığı gibi, bireylerin toplumun efektif katılımcıları olabilmelerini sağlayacak temel eğitimsel işleyişleri gerçekleştirebilmelerinin eşit olanaklarına sahip olmak şeklinde tanımlanabilir. Buna göre kapsayıcı bir bakış açısıyla, hiçbir bireyin cinsiyet, fiziksel engel ya da başka herhangi bir nedenle eğitimin kapsamı dışında ve temel eğitimsel işleyişler eşiğinin altında bırakılmaması adil bir toplumun esas eğitimsel sorumluluğudur. Bu da bireylerin eğitimsel ihtiyaçları doğrultusunda çeşitlilik gösteren eğitimsel süreçleri, programları ve hedefleri içeren eğitimsel fırsatların sunulmasına ve fakat aynı zamanda ortak bir minimum hedefe, yani temel eğitimsel işleyişlerin herkesçe gerçekleştirilmesine odaklı bir yaklaşımı gerektirir.

Burada ortak hedefler ile vurgulanan eğitimsel işleyişlerin ve genel olarak kabiliyetlerin eşitlenmesi değildir. Yukarıda vurgulandığı gibi, insanların yaşamlarında işleyişler ve bu işleyişleri olanaklı kılan kabiliyetler sınırsız sayıda olacaktır. Aynı zamanda bireylerin kendilerince değerli buldukları iyi yaşam anlayışları da sınırsız olacaktır. Ayrıca kabiliyetler yaklaşımının adil bir düzende insanların ve toplumun refahının bireylere sunulan efektif olanaklarla, yani kabiliyetlerle ölçülmesi gerektiğini savunduğu dikkate alındığında, adil bir düzenden beklenen kabiliyetleri ve işleyişleri bu denli geniş bir çeşitlilik içerisinde insanların tercihlerine sunabilmesidir. Bu bakımdan kabiliyetler yaklaşımı, tek bir iyi anlayışını mutlak doğru olarak benimseyen bir doktrin gibi yalnızca o iyi anlayışı içerisindeki kabiliyetler ve işleyişleri değerli bularak adaletin prensiplerini bu çerçevede belirleme ve buna uygun kabiliyetleri ortaya koyma amacıyla değildir. Aksine iyi anlayışlarındaki çeşitliliği temel alarak tüm makul iyi anlayışlarının birlikte var olabildiği bir adil düzen arayışındadır. Nussbaum'un temel bir kabiliyetler listesi yapmasındaki esas neden, belirtildiği gibi, aslında böylesine geniş bir iyi anlayışı çeşitliliği içerisinde ortaya çıkabilecek sayısız işleyişe olanak sağlayacak minimum kabiliyetler listesini ortaya koymaktır. Nussbaum (2000) bu nedenle ileri sürdüğü eşiğin altında kalmanın bir toplumu adil olmaktan uzaklaştıracağını savunmaktadır. Bu bağlamda, temel eğitimsel işleyişler eşiği de bu anlayışla ilişkilidir. Temel eğitimsel işleyişler, en azından bu minimum seviyedeki kabiliyetlerden yararlanarak birçok işleyiş gerçekleştirebilme becerisini bireylerde geliştirecek ve böylece bireylere kendilerince anlamlı sebeplere dayanarak değerli buldukları iyi bir yaşamı sürdürebilme olanağını sunacaktır. Bu nedenle aslında böyle bir temel eğitimsel işleyişler eşiği belirlemek, herkes için eşit eğitimsel hedefler belirlemek ya da eğitimsel çıktıları eşitlemek yoluyla eğitimde eşitliği savunmak değildir. Aksine, hem daha ileri eğitimsel işleyişlerin hem de genel olarak yaşamın her alanına dair işleyişlerin çeşitliliğinin dayanağını oluşturacak olan minimum seviyeyi yakalama eşitliğini herkese sunmaktır. Başka bir ifadeyle kabiliyetler yaklaşımı çerçevesinde eğitimsel eşitlik, bir toplumda her biri birbirinden farklı ama eşit derecede değerli olan iyi yaşam anlayışlarının o toplumun üyeleri tarafından anlamlı sebeplerle sürdürülebilmesini sağlayacak olan farklı işleyişlerden yararlanabilme becerisini tüm bireylerde geliştirme anlamında bir eşitliktir.

O halde, böyle bir eşitlik ve çeşitlilik anlayışı içerisinde, eşitsizlikler ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıkarsa toplumsal adalet anlayışı zedelenmez? Ya da, adaletin prensipleri eşitsizliklere hangi şartla izin verebilir? Buraya kadar ileri sürülen ana görüşler doğrultusunda, eşitsizlik durumunun hangi şartlarda gerekçelendirilebileceği bir yandan Terzi'nin (2007, 2008) yaptığı gibi bu minimumun eşik seviyesinin ötesini dikkate alarak gösterilebileceği gibi, diğer yandan ise bu seviyenin altını dikkate alarak ortaya koyulabilir.

Terzi (2007, 2008) Rawls'un hakkaniyet olarak adalet teorisinin prensiplerine dayanarak şöyle bir çıkarımda bulunur. Terzi'ye göre engelli ve özel eğitime ihtiyaç duyan çocukların da diğer çocuklar gibi temel eğitimsel işleyişler eşiğindeki becerileri kazanmasıyla eğitimde adalet minimum seviyede sağlanmış durumdadır. Bu eşiğin ötesinde ise eğitimsel açıdan daha yüksek kapasiteye sahip çocukların eğitime yönelik olarak eğitimsel fırsatlar ve kaynaklar eşit olmayan şekilde dağıtılabilecektir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken, Rawls'un adalet prensiplerinde olduğu gibi, bu kaynakların ve fırsatların eşit olmayan şekilde dağıtımının toplumun en az avantajlı bireylerinin yararına olacak şekilde topluma geri dönmesidir. Başka bir ifadeyle, Terzi'ye göre engelli çocukların temel eğitimsel işleyişleri gerçekleştirecekleri seviyeye ulaştırılmalarının ardından, daha ileri eğitimsel kaynaklar diğer çocukların kullanımına sunulabilecektir. Ama bu eşitsizlikten engelli çocukların da yarar sağlamaları gerekmektedir. Kısaca Terzi (2008) demokratik bir toplumun eğitim fırsatları açısından sorumluluğunu tüm bireylerin en azından topluma katılımlarını sağlayacak olan temel eğitimsel işleyişleri kazandırmak olarak yorumladığı için, bu temel eğitimsel işleyişlerin ötesindeki eğitim fırsatlarının eşit olmayan şekillerde dağıtımını Rawls'un adalet prensiplerine dayanarak gerekçelendirir.

Gerçekten, Terzi'nin bu argümanının dayanağı olan adalet prensipleri kaynakların bu şekilde dağıtılmasına olanak tanımaktadır. Hem Sen hem de Rawls bir toplumun, dezavantajlı üyelerine sunduğu fırsatları bu dezavantaj durumlarının ortaya çıkardığı sonuçları azaltacak şekilde genişletmesi gerektiğini savunmaktadır (Beckley 2002). Fakat Terzi'nin gerekçelendirmesinde açık olmayan ya da zayıf olan nokta,

kaynakların bu şekilde dağıtılmasının nasıl ve dahası ne zaman en az avantajlı gruplardan biri olan engelli çocukların yararına dönüşeceği. Diğer çocukların daha ileri eğitimsel fırsatlar sayesinde daha ileri toplumsal işleyişleri gerçekleştirmelerinin, en az avantajlı gruptaki çocukların yararına dönüşeceğini ya da başka bir ifadeyle bu çocukların yaşamlarında da daha ileri işleyişlerin gerçekleştirileceğini garanti etmenin yolu açık değildir. En az avantajlı grubun üyelerinin bu dolaylı yararı görebilmek için ne kadar bekleyeceği açık olmadığı gibi, bunu görebilmek için geçen sürede karşılaşacakları kabiliyetler anlamındaki mağduriyetler adaleti değil, aksine adaletsizliği ortaya çıkaracaktır. Bu nedenle, böyle bir eşğin ötesindeki işleyişleri gerçekleştirebilmenin zaten toplumsal olarak avantajlı bir grubun kullanımında olmasını sağlayacak böyle bir eşitsiz kaynak dağıtımını gerekçelendirmek problemleri bir hal alacaktır.

Eğer böyle bir eğitimsel eşği toplumsal adaletin bir gereği olarak almak ve eğitimde fırsat eşitliğini bu bakışla yeniden değerlendirmek gerekirse, eğitimsel kaynakların bu eşğin sağlanmasına yönelik süreç içinde nasıl dağıtılacağına odaklanmak adil bir eğitim yaklaşımının önceliği olmalıdır. Bu bakımdan kabiliyetler yaklaşımının öngördüğü gibi temel bir eğitimsel işleyişler eşğinin herkes tarafından gerçekleştirilmesini sağlayacak süreçte eğitimsel kaynakların eşit olmayan şekilde dağıtılmasını toplumsal adalet ve refah tartışmaları içerisinde gerekçelendirmek olasıdır. Bu gerekçelendirme şöyle bir argümanla sunulabilir. Sen kabiliyetleri bir bireyin değerli bulunduğu yaşam hedeflerini sürdürebilmesinin ve bu hedeflere ulaşabilmesinin gerçek olanakları ya da fırsatları olarak gördüğü için, Sen'in kabiliyetler yaklaşımı bir çeşit fırsat eşitliği yaklaşımı olarak da yorumlanabilir (Beckley 2002). Fakat bununla beraber, Sen'in savunduğu önemli bir görüşü de dikkate almak gerekmektedir. Sen'e (1992) göre insanlar bazı temel noktalarda farklılık ve çeşitlilik gösterirler ve buna bağlı olarak eşit fırsatlar eşit sonuçlar doğurmayabilir, çünkü insanlar olanakları ya da fırsatları gerçek işleyişlere çevirebilme becerisi bakımından farklılık gösterirler. Sen (1992) bu görüşünü kısaca şöyle detaylandırır. İnsanlar hem içsel hem de dışsal faktörler bakımından farklılık ve çeşitlilik gösterir. İçsel faktörler cinsiyet, yaş, fiziksel özellikler gibi kişisel özellikleri kapsarken, dışsal faktörler içinde yaşanan coğrafi şartlar, kültürel özellikler, siyasal düzen, sahip olunan varlık ve servet gibi özellikleri kapsar. Bununla beraber insanlar arasındaki çeşitliliğin başka bir önemli kaynağı ise yaşamaya değer bir hayatı tanımlayan iyi anlayışıdır. İnsanlar iyi anlayışları ve bu anlayış içerisinde şekillenen yaşam tarzları bakımından doğal olarak çeşitlilik gösterirler. Aynı zamanda tüm bu çeşitlilik içerisinde insanlar kendilerince değerli buldukları yaşam tarzları çerçevesinde farklı amaçlar ve hedefler taşırlar. Fakat insanların farklılıklarının ve çeşitliliğin temeli olan bu içsel ve dışsal faktörler, aynı zamanda insanların kaynaklarla neler yapabileceğini ya da kaynakları amaçları doğrultusunda ne derece işleyişlere çevirebileceklerini etkileyen temel faktörlerdir. Örneğin, doğuştan kronik bir hastalığı olan bir kimse ile böyle bir hastalığı olmayan bir diğer kimse arasında normal bir yaşam sürdürebilme amacını gerçekleştirecek olan kaynak ihtiyacı ve bu kaynakları kullanabilme becerileri farklılık gösterecektir. Ya da, fiziksel bir engeli bulunan bir birey ile böyle bir engeli bulunmayan bir bireyin en basitinden okuma-yazma öğrenimi sürecinde bile aynı kaynaklarla aynı sonuçlara ulaşmaları her zaman olası değildir. Ya da, içinde bulunulan kültürel yapı kız çocuklarının temel eğitim alma hakkını ya da toplumsal makam ve mevkileri elde etmelerini kısıtladığında, aslında bu kültürel yapı kız çocuklarının yaşamlarında bazı işleyişleri gerçekleştirebilme özgürlüklerini, yani toplumsal kaynaklardan yararlanma kabiliyetlerini doğrudan kısıtlamaktadır. Kısaca içsel ve dışsal faktörler insanların kaynakları işleyişlere çevirebilme becerileri üzerinde doğrudan etkiye sahiptir.

Buradan hareketle, eğer temel bir eğitimsel işleyişler seviyesini tüm bireylerin yakalamasını hedeflemek adaletin bir gereği ise, o halde farklı ihtiyaçları olan bireylerin bu hedefi gerçekleştirebilecekleri derecede farklı eğitimsel kaynaklarla ya da fırsatlarla desteklenmesi kabiliyetler yaklaşımı içerisinde öncelik kazanmalıdır. Yukarıda ele alındığı gibi Sen (1980) kabiliyetler yaklaşımını geliştirirken esas eleştiri ve çıkış noktası olarak toplumsal eşitsizliklerin giderilmesi ya da en azından minimum seviyeye indirilmesi için adalet ve refah tartışmalarının nelere odaklanması gerektiğini tartışmıştır. Bu temelde bir toplumun adil bir düzeni sağlayabileceği minimum bir kabiliyetler seviyesi ve buna bağlı olarak bir minimum eğitimsel işleyişler seviyesi geliştirmek olasıdır. Fakat bununla beraber Sen'in (1992) eşitsizliklerin temel kaynağı olarak gösterdiği faktörler de böyle bir eğitimsel yaklaşımın içerisinde yer almalıdır. Bu bakımdan, kabiliyetler yaklaşımı içerisinde eğitimde fırsat eşitliği ne eşit eğitimsel kaynaklara sahip olmak ne de eğitim olanaklarından yararlanabilme bakımından eşit haklara sahip olmak anlamındadır. Kabiliyetler yaklaşımına göre eğitimde fırsat eşitliği, yukarıda gerekçeleri gösterilerek ortaya konan temel bir eğitimsel işleyişler minimum seviyesini gerçekleştirebilme amacı ve eşitliği bağlamında, eğitimsel kaynaklardan bireysel ihtiyaçlar ve genel hedefler doğrultusunda eşit olmayan şekillerde yararlanabilme fırsatı olarak tanımlanabilir.

Sonuç olarak, Terzi'nin eğitimsel işleyişler eşiğinin ötesindeki fırsatları Rawls'un prensibiyle eşit olmayan şekilde dağıtması ancak ve ancak her bir bireyin bu minimum seviyeye eriştiğinin garanti edilmesinin ardından gerekçelendirilebilir. Rawls'un adalet prensiplerinde ortaya koyduğu eşitsizlik durumu zaten ikinci prensip için ön koşul olan birinci prensibin belirttiği eşitlik durumunun sağlanmasıyla uygulanabilmektedir. Kısaca, aldıkları ileri seviyedeki eğitim yoluyla geliştirdikleri ileri derecedeki işleyişler sayesinde bazı toplumsal makam ve mevkilerin bazı gruplara açık olması ve fakat özellikle gelişmekte olan toplumlarda dezavantajlı gruplar arasında olan engelliler ya da kadınlar gibi grupların aynı ileri derece işleyişleri gerçekleştirme fırsatlarından mahrum olmaları nedeniyle bu makam ve mevkilere erişimlerinin olmaması, bu kaynakların eşit olmayan şekilde dağıtımının uzun vadede bu dezavantajlı grupların yararına olacağı gibi bir gerekçeye dayandırılmaz. Hem bu mahrumiyetin ortaya çıkaracağı toplumsal adaletsizlik duygusu hiçbir şekilde onarılamayacaktır, hem de yukarıda A ve B kadınları üzerinden verilen örnekte vurgulandığı gibi bazı bireysel ve toplumsal işleyişlerin artık geliştirilmesi imkansızlaşacaktır.

Buna karşın, Sen'in kabiliyetler yaklaşımının öncelikle eşitsizlikleri ortadan kaldıracak ya da en aza indirecek olan kabiliyetleri adalet tartışmalarının odağına koyduğu dikkate alındığında, adil bir toplumsal düzenin öncelikle böyle bir eşik seviyesinin altındaki eşitsizlikleri gidererek en azından minimum bir işleyişler eşitliğini sağlamak amacıyla hareket etmesi gerektiği savunulabilir. Bu durum özellikle engelli ve kadın vatandaşların daha fazla eşitsizliğe maruz kaldığı toplumsal yapıları barındıran gelişmekte olan demokrasiler açısından daha büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda kabiliyetler yaklaşımı çerçevesinde ele alınan eğitimde fırsat eşitliği anlayışı içerisinde, bireylerin kaynakları işleyişlere çevirebilme becerilerindeki doğal farklılıklar ve toplumsal eşitsizlikler dikkate alınarak ve adaletin gereği olan bir eşitlik eşiğine ulaşmak amacıyla, eğitimsel kaynakların bu bağlamda eşit olmayan şekillerde dağıtılması adaletin gereklerine, yani hakkaniyete⁸ uygun bir yaklaşım olarak tanımlanabilir.⁹

Tabii ki, bu görüş en temelinde eğitimde kapsayıcılıkla ilişkilidir. Giriş kısmında yapılan tanımda vurgulandığı gibi kapsayıcı eğitim, bireysel ya da toplumsal herhangi bir engel durumu gerekçe gösterilmeksizin tüm bireylerin eğitim olanaklarından yararlanmasını ve eğitimde kapsanmasını zorunlu kılmaktadır. Kabiliyetler yaklaşımı da bir toplumun tüm üyelerinin ekonomik, politik ve demokratik birçok işleyiş gerçekleştirilme becerilerine sahip olmaları yoluyla toplumun tüm alanlarında kapsandığı ve çeşitli iyi anlayışları doğrultusunda şekillenen farklı yaşam tarzlarıyla birlikte eşit vatandaşlar olarak yer aldıkları adil bir düzen idealine sahiptir. Bu, kabiliyetlerin adalet ve refah göstergeleri olarak görülmesiyle gerçekleştirilebilecek bir idealdir. Eğitim ise toplumsal işleyişleri gerçekleştirilmenin olanakları olan diğer tüm kabiliyetlerin temelinde yer almaktadır. Bu bakımdan kabiliyetler yaklaşımı, kapsayıcı bir bakışla temel eğitimsel işleyişlerin herkesçe gerçekleştirilmesini kapsayıcı ve adil bir toplum oluşturabilmenin esası olarak görmektedir. Bu doğrultuda, kabiliyetler yaklaşımına dayandırılan bir eğitim anlayışı, adil bir toplum olmanın göstergesi ve minimum gereği olan temel kabiliyetler seviyesini gerçekleştirilmenin ön koşulu olarak toplumun tüm üyelerinin en azından minimum eğitimsel işleyişleri gerçekleştirilmesini amaçlamaktadır. Bu bağlamda eğitimde fırsat eşitliği, bireyler arasında doğal olarak ortaya çıkan farklılık ve çeşitliliği ve aynı zamanda toplumsal eşitsizlikleri de dikkate alarak, böyle bir eğitimsel işleyişler ve toplumsal kabiliyetler seviyesini gerçekleştirme idealiyle yukarıdaki gibi yeniden yorumlanabilir. Özellikle gelişmekte olan demokrasilerde adil bir toplumsal düzen seviyesini yakalamak amacıyla engelliler, kadınlar ya da benzeri dezavantajlı grupları oluşturan bireylerin böyle bir minimum eşitlik seviyesine ulaştırılması yolunda toplumsal kaynakların dağıtımında hakkaniyet olarak adalet anlayışına dayanan bir yaklaşım izlenmesinin gerekliliği adalet ve eşitlik değerleri üzerinden ortaya koyulabilir. Bunu amacın gerçekleştirilebilmesi yolunda en temel ve öncelikli düzenleme ise, yukarıda tartışıldığı gibi felsefi dayanakları olan bir eğitim yaklaşımının uygulamaya koyulmasında kendini göstermek zorundadır.

- ¹ İngilizce dilindeki *capabilities* kavramının Türkçe karşılığı olarak kimi eserlerde *kapasite*, kimi eserlerde ise *kabiliyetler* kavramlarının kullanıldığı görülebilir. Aşağıda açıklandığı gibi, Sen bu kavramı fiili işleyişlerin arkasındaki olanaklı, yani kabil olan özgürlük ve fırsatlar olarak tanımladığı için bu çalışmada ilgili kavrama karşılık olarak *kabiliyetler* kavramı özellikle kullanılmıştır.
- ² Bu çalışmada *faýdacılık* kavramı İngilizce dilindeki *utilitarianism* kavramına karşılık olarak kullanılmıştır.
- ³ Rawls'un kapsamlı ile siyasal ayrımı ve erken dönem ile geç dönem Rawls konusundaki tartışmalar için örneğin bkz. Beckley 2002; Çelik 2016b; Öztürk 2008; Weithman 2010.
- ⁴ Rawls'un adalet teorisi ile Sen'in yaklaşımının detaylı karşılaştırmalı için örneğin bkz. Beckley 2002; Brighthouse & Robeyns 2010; Çelik 2015; Saito 2003.
- ⁵ Çalışmanın sınırlılıkları ve konunun bütünlüğü göz önüne alınarak, Nussbaum'un kabiliyetler listesi burada detaylandırılmamıştır. Fakat ayrıntılı bir tartışma için örneğin bkz. Brighthouse 2016.
- ⁶ Çalışmanın sınırlılıkları nedeniyle kabiliyetler yaklaşımının uygulamadaki etkilerine değinilmese bile, Sen'in bu görüşlerinin gayrisafı milli hasıla dışında başka kriterlerin de Birleşmiş Milletler İnsani Gelişmişlik Endeksi'nin değerlendirme kriterleri arasına alınmasına yaptığı katkıyı vurgulamak önemlidir.
- ⁷ Bu çalışmanın sınırlılıklarını gözetererek doğrudan Rawls'un teorisinden kaynağını alan eğitim yaklaşımlarına değinilmemiştir. Fakat Rawlsçu eğitim yaklaşımının hem gelişmiş hem de gelişmekte olan demokrasiler açısından tartışmaları için örneğin bkz. Bull 2012; Callan 1996; Çelik 2016a; Costa 2004; Fowler 2011.
- ⁸ Bu çalışma boyunca 'hakkaniyet' kavramı, eşitlikçi bir adalet teorisi olan 'hakkaniyet olarak adalet' teorisi ve bu teoriden kaynağını alan kabiliyetler yaklaşımı bağlamında kullanılmıştır. Bu teoriyle ortaya koyulan adalet prensipleri önceliği bireylerin eşitliğine ve bireylerin eşit haklarının güvence altına alınmasına vermektedir. Yukarıda ele alındığı gibi, adaletin prensipleri arasındaki öncelik sıralamasının ana gerekçesi buradan kaynaklanmaktadır. Bununla beraber, özellikle bazı gelişmemiş ya da gelişmekte olan demokratik toplumlarda hakkaniyet kavramının eşitsizlikleri meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığı gözlemlenebilir. Fakat bu durum, burada ele alınan yaklaşıma göre temel bir adaletsizlik durumudur. Bireyler arasındaki (örneğin kadın ve erkek ya da engelli ve engelsiz bireyler arasındaki) eşitsizliklerin gerekçesi olarak görülebilecek bir hakkaniyet anlayışı bu çalışmada ele alınan bakış açısıyla temelden çelişecektir ve adaletsizliğin kaynağı olan kapsamlı bir doktrin olarak görülecektir. (Ayrıca, hakkaniyet olarak adalet yaklaşımının kapsamlı doktrinlerden farkı için, bkz. Çelik 2016b.)
- ⁹ Şüphesiz, böyle bir eğitim yaklaşımı genel bir toplumsal adalet yaklaşımının yalnızca bir parçası niteliğindedir ve bu çalışmanın sınırlılıkları çerçevesinde burada yalnızca eğitim sisteminin önemli bir problem durumu ele alınmıştır. Fakat eğitim dışındaki toplumsal sistemler açısından da aynı temelde çeşitli problemlerin detaylı tartışmaları uygulanabilir bütüncül bir yaklaşım ortaya koymak için zorunludur. Bununla beraber, burada yalnızca belirli bir görüşün felsefi dayanağı tartışılmıştır. Eğitim politikaları ve uygulamalarına dönük çıkarımlar ise başka bir çalışmanın konusu olabilir. Ayrıca, burada eğitimsel kaynaklar ile fiziki şartlar, eğitim programları, öğretmen istihdamı, teknolojik altyapı ve benzeri gibi birçok kaynak kast edilmektedir. Yine çalışmanın sınırlılıkları gereği, bu kaynakların böyle bir yaklaşım temelinde gerçekte ne şekilde uygulamaya yansiyabileceği daha sonraki bir çalışmanın konusu olabilir.

Kaynakça

- Beckley, Harlan. "Capability as Opportunity: How Amartya Sen Revises Equal Opportunity," *Journal of Religious Ethics* 30, no. 1 (2002): 107-135.
- Brighouse, Harry. *Adalet* çev. Raşit Çelik (Ankara: Epos, 2016).
- Brighouse, Harry ve Ingrid Robeyns. *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities* (New York: Cambridge University Press, 2010).
- Bull, Barry. "A Sketch of Politically Liberal Principles of Social Justice in Higher Education," *Philosophical Studies in Education* 43 (2012): 26-38.
- Callan, Eamonn. "Political Liberalism and Political Education," *The Review of Politics* 58, no. 1 (1996): 5-33.
- Cohen, Gerald Allan. "Equality of What?: On Welfare, Goods, and Capabilities," *The Quality of Life* ed. Martha Nussbaum ve Amartya Sen (New York: Oxford University Press, 1993), 9-29.
- Costa, Victoria. "Rawlsian Civic Education: Political not Minimal," *Journal of Applied Philosophy* 21, no. 1 (2004): 1-14.
- Çelik, Raşit. "Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım: Birincil Değerler ve Kabiliyetler," *Kilikya Felsefe Dergisi* 2, no. 3(2015): 83-96.
- Çelik, Raşit. "Curriculum Elements of a Politically Liberal Education in a Developing Democracy," *Educational Philosophy and Theory* 48, no. 14 (2016a): 1464-1474.
- Çelik, Raşit. "Kapsamlı Liberalizmden Siyasal Liberalizme: Adaletin Siyasal Alan İçerisinde Gereçeklendirilmesi," *FLSF* 22 (2016b): 83-98.
- Fowler, Tim. "The Limits of Civic Education: The Divergent Implications of Political and Comprehensive Liberalism," *Theory and Research in Education* 9, no. 1 (2011): 87-100.
- Nussbaum, Martha. *Women and Human Development: The Capabilities Approach* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Öztürk, Armağan. "II. Rawls Dönemi: Biçimsel Aklın Çözülüşü mü?" *Toplumsal Üzerine Yeni Perspektifler* derl. Armağan Öztürk (Ankara: Dipnot Yayınları, 2008), 9-30.
- Rawls, John. *A Theory of Justice* (Cambridge: Harvard University Press, 1971).
- Rawls, John. "Justice as Fairness: Political not Metaphysical," *Philosophy and Public Affairs* 14, no. 3 (1985): 223-251.
- Rawls, John. *Political Liberalism* (New York: Columbia University Press, 1993).
- Rawls, John. *Justice as Fairness: A Restatement* ed. Erin Kelly (Cambridge: Harvard University Press, 2001).
- Reindal, S. Magnus. "What is the Purpose? Reflections on Inclusion and Special Education from a Capability Perspective," *European Journal of Special Needs Education* 25, no. 1 (2010): 1-12.
- Robeyns, Ingrid. "The Capability Approach in Practice," *The Journal of Political Philosophy* 14, no. 3 (2006): 351-376.
- Saito, Madoka. "Amartya Sen's Capability Approach to Education: A Critical Exploration," *Journal of Philosophy of Education* 37, no. 1 (2003): 17-33.
- Sen, Amartya. "Equality of What?" *The Tanner Lectures on Human Values* ed. Sterling McMurrin (Salt Lake City: University of Utah Press, 1980), 196-220.
- Sen, Amartya. *Inequality Re-examined* (Cambridge: Harvard University Press, 1992).

- Sen, Amartya. *Development as Freedom* (New York: Knopf, 1999).
- Sen, Amartya. *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny* (Manila: Asian Development Bank, 2000).
- Terzi, Lorella. "A Capability Perspective on Impairment, Disability, and Special Needs: Towards Social Justice in Education," *Theory and Research in Education* 3, no. 2 (2005a): 197-223.
- Terzi, Lorella. "Beyond the Dilemma of Difference: The Capability Approach to Disability and Special Educational Needs," *Journal of Philosophy of Education* 39, no. 3 (2005b): 443-459.
- Terzi, Lorella. "Capability and Educational Equality: The Just Distribution of Resources to Students with Disabilities and Special Educational Needs," *Journal of Philosophy of Education* 41, no. 4 (2007): 756-773.
- Terzi, Lorella. *Justice and Equality in Education: A Capability Perspective on Disability and Special Educational Needs* (London: Continuum, 2008).
- Terzi, Lorella. "Reframing Inclusive Education: Educational Equality as Capability Equality," *Cambridge Journal of Education* 44, no. 4 (2014): 479-493.
- UNESCO (1994). "The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education," Erişim tarihi 10.07.2017 http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF.
- UNESCO (2009). "Policy Guidelines on Inclusion in Education" Erişim tarihi 10.7.2017 http://www.inclusive-education-in-action.org/iea/dokumente/upload/72074_177849e.pdf.
- UNESCO (2011). "UNESCO and Education" Erişim tarihi 10.07.2017 <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002127/212715e.pdf>.
- Weithman, Paul. *Why Political Liberalism?: On John Rawls's Political Turn* (New York: Oxford University Press, 2010).
- Westwood, Peter. *Inclusive and Adaptive Teaching: Meeting The Challenge of Diversity in the Classroom*. (New York ve Londra: Routledge, 2013)